O‘ZBEKISTON TARIXIY-MADANIY MEROSINI O‘RGANISHDA AMALIY SAN’AT NAMUNALARINING O‘RNI

Djurayev I.N.
Guliston davlat pedagogika instituti
“Tarix” kafedrasi dotsenti
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
+998979022081

Annotatsiya: Ushbu maqolada Tunkat arxeologik yodgorligidan topilgan Somoniylar davriga oid kufiy yozuvli sirlangan sopol kosa o‘rganiladi. Undagi epigrafik matn, badiiy bezak, diniy-estetik mazmun va mintaqaviy madaniy aloqalardagi o‘rni, keng o‘rganilib tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Tunkat, Iloq, Somoniylar, sirlangan keramika, sopol kosa, kufiy yozuv, epigrafika, amaliy san’at, kulolchilik, moddiy madaniyat, diniy-estetik qarashlar, arxeologik topilma, Movarounnahr, hunarmandchilik, madaniy meros.

Qadimgi Tunkat shahri Qurama tog‘ tizmasidan Ohangaron daryosi tomon oqib tushuvchi Otchoparsoy va Sovuqbuloqsoy oralig‘ida joylashgan bo‘lib, taxminan 180 gektar maydonni egallagan. Arxeologik tadqiqotlar natijalari ushbu yodgorlikning o‘rta asrlarda yirik metallurgiya markazlaridan biri bo‘lganini ko‘rsatadi. Shaharda metallga ishlov berish jarayonlari milodiy IV asrdan boshlangan, V–VIII asrlarda esa metallurgiya ishlab chiqarishi rivojlanib, IX–X asrlarga kelib hunarmandchilikning mazkur sohasi yanada ixtisoslashgan.

Tunkat yodgorligida olib borilgan qazishmalar davomida metallurgiya bilan shug‘ullangan nufuzli kishilarga tegishli turar-joy majmuasi, ustaxonalar, metall eritish pechlari va boshqa moddiy madaniyat namunalari o‘rganildi. Turar-joy binosi ochilgan qazishma maydonining g‘arbiy qismida chiqindi tashlash uchun foydalanilgan chuqurlar ham aniqlangan. Ulardan Somoniylar davriga oid ko‘plab

arxeologik ashyolar topilgan bo‘lib, ular orasida yozuv bitilgan va yaxshi saqlangan sirlangan sopol kosa alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Mazkur kosa to‘rtta chiqindi chuquridan birinchisida topilgan. Buyum konussimon shaklda yasalgan bo‘lib, balandligi 4,7 sm, gardishining diametri 13,5 sm, tekis tag qismining diametri esa 6 sm ni tashkil etadi. Kosa sirti oq rang bilan qoplangan, uning ichki qismiga esa qora-jigarrang bo‘yoq yordamida yozuv tushirilgan. Yozuv idishning ichki devori bo‘ylab aylana shaklida joylashtirilgan va arab yozuvining kufiy uslubida bitilgan.

Kosadagi yozuvning epigrafik xususiyatlari va mazmuni

Tunkatdan topilgan kosaning eng muhim jihatlaridan biri uning ichki yuzasiga bitilgan yozuvdir. Yozuvning joylashtirilishi va bajarilish uslubi unda matn mazmuni bilan bir qatorda badiiy bezak vazifasiga ham alohida e’tibor berilganini ko‘rsatadi.

Yozuvning o‘qilishi quyidagicha talqin qilinadi:

Arabcha yozuv:

كل فيها هنيئا مريئا

Harakatlar bilan berilishi:

كُلْ فِيهَا هَنِيئًا مَرِيئًا

Transliteratsiyasi:

Kul fīhā hanīʾan marīʾan.

Mazmunan tarjimasi:

“Undan xush yoqimli va huzur bilan tanovul qiling” yoki “Yoqimli va hazmi oson bo‘lsin” [Илясова С. Р., Илясов Дж. Я. 36-39].

Matnning ushbu talqini arab tilidagi hanīʾan va marīʾan so‘zlarining semantik ma’nolariga asoslanadi. Birinchi so‘z yoqimli, huzurbaxsh va ko‘ngilga xush keladigan holatni ifodalasa, ikkinchisi taomning hazmi oson bo‘lishi, kishi uchun foydali va yoqimli kechishini anglatadi. Shu sababli, mazkur iborani taomdan bahramand bo‘lish bilan bog‘liq ezgu tilak sifatida izohlash mumkin [Илясова С. Р., Илясов Дж. Я. 82-86].

Kosa yuzasidagi yozuvning kufiy uslubda bajarilgani uning epigrafik tahlilida muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yozuvlarda harflarning shakli, o‘zaro joylashuvi va bezak xususiyatlari matnni idish yuzasiga moslashtirishga xizmat qilgan. Harakat belgilarining yozuvda aks etmagani esa o‘rta asrlardagi epigrafik an’analar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Biroq harflarning aniq o‘qilishi va ularning o‘zaro bog‘lanishini belgilashda yozuvning asl nusxasi yoki sifatli tasvirini paleografik jihatdan tekshirish zarur.

Mazkur ibora mazmunan islomiy madaniyatda uchraydigan ezgu tilaklar va taom ne’matidan bahramand bo‘lish haqidagi tasavvurlar bilan uyg‘unlashadi. Qur’oni karimning 52-sura, 19-oyatida jannat ahliga: “Yenglar va ichinglar, qilgan amallaringiz sababli sizlarga yoqimli bo‘lsin”, mazmunidagi murojaat uchraydi. Kosadagi yozuvni ushbu oyatning bevosita ko‘chirmasi deb hisoblash uchun yetarli asos bo‘lmasa-da, uning mazmuni islomiy muhitda shakllangan taom, farovonlik va ne’matdan bahramand bo‘lish haqidagi qarashlarga hamohangdir [Илясова С. Р., Имамбердыев Р. А. 62.].

Shu nuqtayi nazardan, idishdagi matnni diniy mazmun bilan boyitilgan maishiy tilak sifatida talqin qilish mumkin. U kosadan foydalangan kishiga taomning yoqimli bo‘lishi va undan huzur topish tilagini yetkazgan bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Bunday yozuvlar kundalik hayotda foydalaniladigan buyumlar orqali ezgu tilaklar va ijtimoiy-madaniy qadriyatlarni ifodalash imkonini bergan.

Somoniylar davri kulolchiligida diniy-estetik qarashlar

IX–X asrlarda Movarounnahrda kulolchilik ishlab chiqarishi yuksak darajada rivojlangan. Sirlangan sopol idishlarda turli ranglar, geometrik shakllar, o‘simliksimon naqshlar va yozuvlardan foydalanish hunarmandlarning badiiy mahoratini namoyon etadi. Ayniqsa, arab yozuvining bezak elementi sifatida qo‘llanilishi moddiy madaniyatda estetik qarashlar bilan ma’naviy mazmunning o‘zaro uyg‘unlashganini ko‘rsatuvchi muhim hodisalardan biridir.

Tunkatdan topilgan kosada oq sirli sirt bilan qora-jigarrang yozuv o‘rtasidagi rang kontrasti kompozitsion yaxlitlikni yuzaga keltirgan. Harflarning idish ichki devori bo‘ylab aylana shaklida joylashtirilishi esa yozuvning buyum shakliga mos ravishda tashkil etilganini ko‘rsatadi. Bunda matn faqat axborot yetkazuvchi vosita bo‘lib qolmay, idishning tashqi va ichki ko‘rinishini bezovchi badiiy unsur vazifasini ham bajargan [Илясова С. Р., Имамбердыев Р. А. 98.].

Kufiy yozuvning aniq va geometrik xususiyatlari sopol buyum yuzasida muayyan ritm va mutanosiblikni hosil qiladi. Harflarning ketma-ketligi, ularning o‘zaro munosabati hamda yozuvning aylana bo‘ylab joylashishi idishning umumiy badiiy qiyofasini belgilagan. Natijada amaliy maqsadda ishlab chiqarilgan kosa kundalik foydalanish buyumi bo‘lish bilan birga, estetik qiymatga ega moddiy madaniyat namunasiga aylangan.

Mazkur holat Somoniylar davri hunarmandchiligida foydalilik va go‘zallik tamoyillari bir-biriga zid bo‘lmaganini ko‘rsatadi. Aksincha, buyumning amaliy vazifasi badiiy bezak va ma’naviy mazmun bilan to‘ldirilgan. Kosadagi yozuv orqali

ifodalangan ezgu tilak uning kundalik hayotdagi vazifasini ramziy mazmun bilan boyitgan bo‘lishi mumkin.

Islomiy an’analarda taomni qadrlash, ne’mat uchun shukr qilish va dasturxon atrofidagi odob-axloq qoidalariga rioya etish muhim o‘rin tutadi. Shu jihatdan qaralganda, kosadagi ibora insonning kundalik ehtiyoji bilan ma’naviy qadriyatlari o‘rtasidagi aloqani aks ettiradi. Biroq ushbu yozuvdan idish egasining aniq diniy qarashlari yoki undan foydalanish jarayonida bajarilgan muayyan marosimlar haqida qat’iy xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Uning mazmuni, avvalo, ezgu tilak va estetik bezakning o‘zaro uyg‘unligi orqali namoyon bo‘ladi [Isabekov B., Ismoyilov U. 34].

Demak, Tunkat kosasi diniy va maishiy mazmun, amaliy vazifa hamda badiiy bezakning bir buyumda mujassamlashganini ko‘rsatuvchi muhim arxeologik manbadir.

Tunkat kosasining mintaqaviy madaniy aloqalar doirasidagi o‘rni

Tunkatdan topilgan kosa o‘rta asrlarda Markaziy Osiyoda keng tarqalgan sirlangan sopol buyumlar va ulardagi yozuvli bezaklar an’anasi bilan bog‘liq holda o‘rganilishi lozim. Shunga o‘xshash yozuvli idishlar Movarounnahrning boshqa yodgorliklarida, jumladan, Poykand va Binkat materiallari orasida ham ma’lum. Nishopurdan topilgan yozuvli sirlangan sopol buyumlar esa ushbu badiiy an’ananing Xuroson hududida ham rivojlanganini ko‘rsatadi.

Bunday idishlarning ayrim namunalari Eron hududidagi to‘plamlarda hamda Quvaytdagi “As-Sabah” kolleksiyasida saqlanadi [Илясова С. Р., Имамбердыев Р. А. 132-133.]. Ularning shakli, sirlash texnologiyasi, yozuv uslubi va bezak kompozitsiyasini qiyosiy o‘rganish o‘rta asrlar kulolchilik san’atining hududiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tunkat kosasining boshqa yodgorliklardan topilgan namunalarga o‘xshashligi umumiy badiiy an’analar mavjud bo‘lganini ko‘rsatishi mumkin. Shu bilan birga, bunday o‘xshashliklar buyumlar aynan bir markazda ishlab chiqarilganini yoki ular o‘rtasida bevosita savdo aloqalari bo‘lganini o‘z-o‘zidan isbotlamaydi. Buning uchun sopol massasining tarkibi, ishlab chiqarish texnologiyasi, shakliy xususiyatlar va yozuvlarning paleografik belgilarini o‘zaro taqqoslash talab etiladi.

Tunkatning yirik metallurgiya markazi sifatidagi mavqei ham ushbu topilmani o‘rganishda muhim tarixiy kontekst hisoblanadi. Shahar aholisining hunarmandchilik faoliyati, ishlab chiqarish ixtisoslashuvi va iqtisodiy aloqalari uning moddiy madaniyatida turli sohalarga mansub buyumlarning mavjud bo‘lishiga zamin yaratgan. Sirlangan kosa esa Tunkat aholisining kundalik turmushi, iste’mol

madaniyati va badiiy didini o‘rganishda qo‘shimcha manba bo‘lib xizmat qiladi [Isabekov B., Ismoyilov U. 89.].

Buyumning chiqindi chuquridan topilgani uning foydalanishdan chiqqanidan keyingi bosqichi haqida ham ma’lumot beradi. Ehtimol, kosa ma’lum muddat kundalik turmushda ishlatilganidan so‘ng yaroqsiz holga kelib, chiqindi sifatida tashlangan. Biroq uning to‘liq saqlanganligi va chuqurga tushish sharoitlarini aniqlash uchun arxeologik kontekst, sinish izlari hamda boshqa topilmalar bilan o‘zaro aloqasini batafsil tahlil qilish zarur.

Xulosa

Tunkat arxeologik yodgorligidan topilgan IX–X asrlarga oid kufiy yozuvli sirlangan sopol kosa Somoniylar davri moddiy va ma’naviy madaniyatini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Uning shakli, sirlash usuli, ranglar uyg‘unligi va arab yozuvidagi matni o‘rta asrlar kulolchilik san’atining texnologik hamda badiiy xususiyatlarini yoritishga yordam beradi.

Kosadagi “Kul fīhā hanīʾan marīʾan” iborasi mazmunan taomdan yoqimli tarzda bahramand bo‘lish va ezgu tilak bildirish bilan bog‘liq. Matnni Qur’oni karim yoki hadislardan bevosita olingan iqtibos sifatida talqin qilish uchun yetarli dalil mavjud bo‘lmasa-da, uning semantik mazmuni islomiy madaniyatdagi ne’mat, farovonlik va shukronalik tushunchalari bilan uyg‘unlashadi.

Yozuvning idish ichki devori bo‘ylab aylana shaklida joylashtirilishi, oq sir va qora-jigarrang harflarning o‘zaro uyg‘unligi buyumning estetik xususiyatlarini yanada kuchaytirgan. Shu tariqa, kosa amaliy vazifasi, yozuv mazmuni va badiiy bezagi birlashgan moddiy madaniyat namunasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Topilmaning Poykand, Binkat va Nishopur kabi yodgorliklar materiallari bilan qiyosiy o‘rganilishi Somoniylar davrida sirlangan sopol buyumlar bezagida qo‘llanilgan yozuv an’analarining umumiy va mahalliy jihatlarini aniqlashga imkon beradi. Tunkat kosasining arxeologik konteksti esa Iloq vohasida hunarmandchilik, kundalik turmush va iste’mol madaniyatining rivojlanish xususiyatlarini o‘rganishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, mazkur topilma Somoniylar davrida moddiy buyumlarning nafaqat xo‘jalik ehtiyojlarini qondirish, balki ezgu tilaklar va estetik qarashlarni ifodalash vositasi sifatida ham xizmat qilganini ko‘rsatuvchi muhim arxeologik dalildir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Илясова С. Р., Илясов Дж. Я., Имамбердыев Р. А., Исхакова Е. А. «Нет блага в богатстве…». Глазурованная керамика Ташкентского оазиса IX–XII веков. - М.: Фонд Марджани, 2016. - 596 с.
2. Илясов Дж. Я., Илясова С. Р. Арабские надписи на глазурованной керамике Мавераннахра IX–X вв. // Эпиграфика Востока. - Вып. 26. - 2001. - С. 19–30.
3. Илясов Дж. Я., Имамбердыев Р. А. Новые арабские надписи на глазурованной керамике Бинкета // Журнал востоковедения Российской академии наук (ЗВО РАН). - Новая серия, т. 1 (XXVI). - 2002. - С. 124–133.
4. Илясова С. Р., Имамбердыев Р. А. Eine Sammlung glasierter Keramik aus Taschkent // Tribus: Jahrbuch des Linden-Museums, Stuttgart. — Bd. 54. - 2005. - S. 91–101.
5. Isabekov B., Ismoyilov U. Ohangaron vodiysi o‘rta asr shaharlari aholisining taomlanish madaniyati tarixi (Suyurlitepa yodgorligidan topilgan moddiy ashyolar asosida) // Muarrix. — 2024. - T. 2. - № 1. - Б. 91–99.